

МАГІЧНІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ЖИТТЯ ДИТИНИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ: ВІД НАРОДЖЕННЯ ДО ХРЕЩЕННЯ

Дзвенислава Ганус

УДК 392.1(477+438–192.2)

У статті розглянуто магичні способи захисту дитини від смерті, що застосовувалися в період від народження до хрещення. Проаналізовано «нові» традиції вибору імені та хрещених батьків, виготовлення одягу для немовляти, передавання дитини через вікно та її «купівлі-продажу». Простежено локальні варіації та часові трансформації обрядів.

Ключові слова: українсько-польське пограниччя, дитина, хрещення, вибір імені, хрещені батьки, крижмо.

В статье рассмотрены магические способы защиты ребенка от смерти, используемые в период от рождения до крещения. Проанализированы «новые» традиции выбора имени и крестных родителей, изготовления одежды для младенца, передачи ребенка через окно и его «купли-продажи». Прослежены локальные вариации и временные трансформации обрядов.

Ключевые слова: украинско-польское пограничье, ребенок, крещение, выбор имени, крестные родители, крижмо.

The article considers magical practices of protecting baby's life from death performed in the period from birth to baptism. It analyses *new* rituals of choosing a name and godparents, making clothes for a baby, passing a baby through an open window, and *buying-selling* a baby. It also traces back local variations and temporal transformations in ritual actions.

Keywords: Ukrainian-Polish borderland, baby, baptism, choice of name, godparents, *kryzhmo* (baptismal clothing).

Важливе місце в традиційній культурі українців посідають вірування та обряди, пов'язані з новонародженою дитиною. Це ціла система різноманітних звичаїв, у яких релігійно-християнська складова тісно переплелася з магичною. Страх, невідомість, нерозуміння фізіологічних процесів, недостатній рівень розвитку медицини були тими чинниками, що сприяли широкому розповсюдженню та виконанню різних магичних дій і ритуалів, які мали захистити немовля від усього лихого та забезпечити йому довге життя.

До середини ХХ ст. вважалося, що основні причини смерті дитини, зокрема хвороби, мають містичну природу і базуються на ірраціональній основі. Так, за уявленнями населення українсько-польського пограниччя, смерть немовляти могла спричинити майбутня матір, яка вінчалася будучи вагітною, або баба-повитуха, якщо перша дитина, яку вона прийняла, померла, або якщо вона в один день прийняла двох дітей. Зазначимо, що призвес-

ти до смерті дітей у селі міг також паламар, «бо він ставши за паламаря, перший раз задзвонив мерцєви» [13, с. 212]. Не дозволялося в церкві одночасно хрестити двох дітей, оскільки одне маля помре. Незважаючи на те що сьогодні ці вірування втратили свою актуальність, окремі переконання залишилися незмінними: забороняється передчасно готувати одяг для ще не народженої дитини або вибирати за хрещену матір вагітну жінку.

Зафіксовані на пограниччі обряди захисту життя дитини передбачали «обман смерті» через заперечення факту народження немовляти. Турбота про майбутніх нащадків здійснювалася вже під час поховання померлої дитини. Зокрема, матері заборонялося йти на кладовище, щоб «не йшла потім за іншими дітьми», та брати участь у поховальній процесії.

Для «обману смерті» жінка народжувала дитину в сусідській хаті або в хаті, «де годуються діти». Старожили повідомляли: «В нас був такий випадок, що жінка мала одно —

вмерло, друге — вмерло, і вона поїхала до вояжилів, і вони їй сказали, щоби вона не родила в своїй хаті, а йшла до чужої хати родити і почали годуватися діти» [7, арк. 62]. Вважалося, що таким чином смерть «не дізнається» про новонародженого. Починаючи із середини ХХ ст., цей звичай нівелюється, оскільки пологи відбуваються в лікарнях.

Найбільшу кількість обрядів, спрямованих на захист дитини, виконували в день її хрещення. Щоб убезпечити новонародженого, потрібно було змінити обряди, необхідні для соціальної інтеграції дитини, зробити їх відмінними від тих, що їх проводили з попереднім (померлим) малям. Так, змінюються обряди, пов'язані з вибором імені та хрещених батьків.

Населення пограниччя вірило, що захистити немовля від смерті може ім'я. Оскільки невдало вибране ім'я могло бути причиною смерті, а «вдале» (зі збереженням різних заборонних приписів) — навпаки, здатне вберегти від смерті [18, с. 155]. У традиції вибору імені для дитини на українсько-польському пограниччі простежуються значні варіації. Наприклад, маля могли назвати іменем родича (бабусі чи дідуся), який мав довге життя. За менш поширеним варіантом — іменем батька, якщо народився хлопчик, або матері, якщо народилася дівчинка. Основна мотивація рідних полягала в тому, щоб забезпечити немовляті захист «духовного опікуна» матері чи батька. Аналогічні звичаї побутували також на території Холмщини, Підляшшя [21, с. 177; 14, с. 28]. Проте подекуди на Волині існувало й протилежне твердження, за яким дитину не дозволялося називати іменем батька чи матері, оскільки вірили: якщо «буде два імені в одній хаті, хтось жити не буде» [6, арк. 13].

У селах пограниччя також був звичай називати дитину рідкісним ім'ям, «якого ще немає в селі». Цей вибір пояснювався тим, що ім'я сприймалося як чуже, відповідно його магічний сенс полягав у тому, щоб «обманути» смерть і тим самим відвести небезпеку від немовляти [16, с. 361]. Респонденти із цього приводу повідомляли: «То давали таке ім'я, би в селі тако-

го не було. Там в одних діти вмирали, то дали дитині ім'я Мар'ян, то вже він вигодувався» [1, арк. 104]. З цієї ж причини дитину могли назвати «випадковим» іменем: батько запитував, як звать людину, яку він першою зустрів на дорозі (відповідно до статі новонародженого). У селах Західного Полісся вибір імені залежав від бажання зустрічної людини, яка називала будь-яке ім'я: «Як діти вмирали, то йшов батько по дорозі і кого встрітив, то питався ім'я. Во спитав людини, будь-яке ім'я, там чоловіче, чи женське. То не обизательно, так, як той чоловік називався, будь-яке ім'я казав той чоловік і так називали» [3, арк. 18].

Паралельно на Бойківщині та Надсянні побутували локальні варіанти традиції вибору імені. Так, дитині давали два імені: перше — відоме, яке вибирали батьки або священик за власним бажанням чи з церковного календаря, друге — таємне, яке знав лише священик. Здебільшого таємними обирали «такі некрасиві імена з календаря, як Гаврило чи там Онуфрій» [9, арк. 141]. Цей звичай пояснюється вірою в те, що ім'я є заступником людини, через нього можна вплинути на носія, відповідно його сакралізація унеможливлювала цей вплив. Бажання забезпечити дитині додатковий захист простежується й у звичаї вибору імені Адам чи Єва, які, як «імена перших людей», вважалися захисними.

На території Західного Полісся існувала заборона називати дитину до трьох років по імені, тому до неї зверталися «наш хлопчик», «наша дівчинка». Подекуди ця заборона діяла лише до хрещення немовляти.

За народними віруваннями, вплинути на тривалість життя дитини могли хрещені батьки. На території українсько-польського пограниччя побутували різні підходи до їх вибору. Найпоширенішим був вибір «зустрічних» («встрічних», «здибаних», «знайдених», «лапаних», «нагальних», «розмаїтих») хрещених. У них вбачали не лише нову людину, вільну від асоціацій із трагічним минулим, але й представників вищих сил, які здатні перемогти нещасливу долю [17, с. 290]. Така позиція

здебільшого побутувала в селах Західного Полісся, Волині, подекуди на території Надсяння та Бойківщини. Широко поширеним був вибір «зустрічних» кумів на Подніпров'ї, Лівобережжі [12, с. 121]. Як правило, за кілька днів до хрещення дитини батько виходив зранку (до сходу сонця) на дорогу і просив за кумів перших зустрічних чоловіка та жінку, а іноді лише першу зустрічну людину, незважаючи на її стать. З цього приводу респонденти розповідали: «В нас в одній діти вмирали, то її чоловік брав за кумів, кого зустрів на дорозі. Йде чоловік, то вже його береш, а потім йде другий, то не будеш брати, а чекаєш на жінку. Чи старе, чи молоде, чи хворе, то не мало значення» [4, арк. 41]. Вибір «зустрічних» хрещених батьків був широковідомий і на території Польщі, де могли запрошувати також бідних людей з-під костелу [20, с. 126].

За менш поширеним на пограниччі варіантом обрання хрещених батьків відбувалося в день хрещення дитини: «Нам батюшка сам сказав, хай батько дитини встане зранку в той день, що мали хрестити, і хто йде вулицею, нехай тих і просить за першу пару кумів, чоловіка і жінку» [5, арк. 28]. Подекуди, крім батька, запрошувати кумів у день хрещення дитини могла також мати або баба-повитуха.

Звичай обирати «зустрічних» хрещених батьків поступово почав втрачати свою актуальність у другій половині ХХ ст. Безумовно, це було пов'язано із забороною церкви як такої та проведенням обрядів хрещення дитини таємно: «То боялися вже так кликати кумів, бо людей в селі знаєш, і як йшов якийсь комсомолец, то його не покличеш. А дитину таємно хрестили, коли знайшли священика, то зібралися і похрестили» [7, арк. 12].

Широковідомим на пограниччі був звичай брати за хрещених батьків рідних брата і сестру, тобто «кумів з одної хати». Вибір такої пари кумів базувався на їхній чистоті. У деяких селах Надсяння, дотримуючись правила вибору «кумів з однієї хати», за хрещених обирали подружжя. Також рекомендували брати рідного брата і сестру батьків дитини. Напри-

клад, за хрещену матір взяти рідну сестру матері, відповідно за хрещеного батька — рідного брата батька дитини. З літературних джерел кінця ХІХ ст. дізнаємося, що на Холмщині, крім брата із сестрою, запрошували стати хрещеними діда та бабу [21, с. 175].

На відміну від більшої частини пограниччя, на Лемківщині паралельно побутувало кілька варіантів вибору хрещених батьків. Так, за «нанашків» могли взяти «копелів» (людей, які зростали в неповній сім'ї): «То як є дівчина без батька, то її кликали за куму, то потім вже діти годуються» [2, арк. 16]. У цьому віруванні простежуємо зв'язок з вибором хрещених батьків для самої позашлюбної дитини, яка могла вплинути на їх щастя та благополуччя. За іншим варіантом, лемки кликали непарну кількість кумів: для хлопця — двох «нанашок» і одного чоловіка; для дівчини — одну жінку і двох чоловіків. Це вірування базується на семантиці парне / непарне число, де останнє сприймалося як ознака щастя, благополуччя.

Подекуди в цьому регіоні за хрещених батьків брали людей, які ще жодного разу не хрестили дітей. Особливо цього правила дотримувалися при виборі хрещеної матері: «брали дівку, що ніде не кумила». Тоді як у селах Бойківщини, навпаки, за хрещених батьків брали таких людей, які мають багато дітей або похресників. Вірячи в магічне значення числа дев'ять, за хрещену матір вибирали жінку, яка повинна була кумити дев'ятий раз: «би вона вже мала вісьмох дітей хрещених, а дев'ятою би в неї була та дитина» [10, арк. 46].

У поодиноких випадках на пограниччі для новонародженої дитини брали тих самих кумів, що призначалися для попередньої (померлої) дитини: «Треба брати то саме кумівство, що тобі не послужило».

Магічними властивостями захисту дитини від смерті наділявся одяг — «крижмо», у якому хрестили немовля. Зазначимо, що з одягом новонародженого немовляти виконували значну частину магічних дій, спрямованих на забезпечення дитини, оскільки він сприймався як двійник та заступник людини [17, с. 278].

Найбільшою магічною силою наділявся одяг, що був виготовлений у певний сакральний час. Це вірування, згідно з польовими записами, побутувало лише на території Бойківщини. Так, для того, щоб крижмо отримало захисні властивості, його потрібно було виготовити протягом однієї ночі. Для цього запрошували жінок, які мали власних здорових дітей. Респонденти пригадували: «Крижмо виткали за одну ніч, з лену, бо то колись лен пряли. Зійшлося багато жінок, в тій хаті, де маленьке, і ткали. І потім всіх других дітей хрестили в тому крижмі» [9, арк. 89].

Готуючи одяг для хрещення дитини, значну увагу приділяли числовій символіці, а саме числу дев'ять, яке наділялося магічною силою через свою складову: тричі по три. Так, немовля хрестили в дев'яти різних крижмах, що їх приносив батько з дев'яти сіл, просячи їх у першого стрічного. За іншим варіантом, дитині шили крижмо з дев'яти шматків тканини, кожний з яких відрізнявся кольором.

Ефективним засобом «обману смерті» на пограниччі вважалося передавання дитини через вікно. Цю обрядодію трактували як повторне народження немовляти, оскільки вікно — це кордон між «нашим» та «іншим» світом, а передавання дитини — магічна дія, що асоціювалася з пологами. На досліджуваній території обряд передавання немовляти через вікно проводився з незначними відмінностями, що стосувалися виконавців, кількісного та часового аспектів. Його могли реалізовувати як до, так і після хрещення дитини. Традиційно основним виконавцем обряду була мати. Наприклад, вона передавала немовля тому, хто ніс його до церкви: хрещений матері або батькові, а на півночі Надсяння — «бабусі» (найстаршій жінці в родині). Подекуди — чоловікові, який мав власних здорових дітей. Інформанти з цього приводу розповідали: «Мама давала через вікно бабі або кумі, що дитину несла до церкви. То з хати передавали на вулицю, а назад дверима вносили» [7, арк. 49]. Цей обряд також широко побутував на території Польщі, де вірили, що передавання дитини через вікно вбереже її від хвороб, і, як свідчать

літературні джерела кінця XIX ст., цю дію могли виконувати навіть, якщо в сім'ї до цього не вмирили діти [23, с. 191].

Частіше цю обрядодію проводили після повернення із церкви. Один з хрещених передавав дитину матері: «Дверима виносили дитину, а як привезуть з церкви, то хтось з хрещених стане під вікном і через нього віддасть дитину матері» [10, арк. 4].

До середини XX ст. подекуди на пограниччі дитину передавали через вікно одразу після її народження. Наприклад, на Бойківщині немовля, перш ніж передавати через вікно, клали в *рептух* (мішок, з якого годували коней) та обносили тричі довкола хати: «І один чоловік повів, що візьме новий рептух, <...> покладе дитину і обнесе довкола хати три рази. А потім через вікно дасть до хати. То як дитина вродилася, то зразу так роблять» [9, арк. 15].

Певна трансформація обряду відбулася в другій половині XX ст., вона пов'язана з народженням дітей у лікарнях і заборонаю проведення церковних ритуалів. Так, змінюється час виконання: дитину передають через вікно в день повернення з пологового будинку, а учасниками обряду є мати та бабуся немовляти.

Також варто зазначити, що передавання немовляти через вікно — це створення нової дороги, якою несли / принесли дитину до / з церкви, а відповідно заперечення / приховання факту народження дитини. На сучасному етапі є два варіанти виконання обряду: після повернення з пологового будинку та в день хрещення, який є домінуючим на пограниччі.

Досить часто обряд передачі дитини через вікно, після повернення із церкви, доповнювався звичаєм «купівлі-продажу» дитини. Зазначимо, що ця обрядодія практикувалася й на Правобережжі України [12, с. 121]. Як правило, виконували її батько, який імітував продаж дитини, та хрещений батько, який, власне, «купляв» немовля. Заплативши гроші, хрещений брав похресника на руки та повідомляв, що тепер це його дитина. Отримані гроші мати віддавала до церкви «на Боже». Один з очевидців цього обряду розповідав: «Потім прийшов кум,

вже як передали дитину через вікно, і каже: “Слухайте, продайте мені того хлопця”, а батько: “Скільки дасиш?”, і він дав, може, там п'ятку за ту дитину, і вже говорив, що то вона його» [9, арк. 82].

За менш поширеним варіантом дитину «продавали» родичу, який мав власних здорових дітей. Іноді «продаж» доповнювали тим, що родич забирав її на кілька днів до себе додому, а мати дитини приходила відвідувати її годувати.

Водночас у деяких селах Бойківщини виконували обряд, протилежний попередньому, де гроші платили не куми, а батьки немовляти. Кума, повернувшись із церкви, стверджувала, що це її дитина, і через вікно «продавала» немовля батькові: «Відкрили вікно і та хресна мама каже: “Я вам продаю свою дитину, би мені годували її”, а ті батьки давали їй трохи грошей, а дитину забирали до хати» [10, арк. 12].

На Закарпатті обряд «купівлі-продажу» доповнювали заміною імені дитини на нове, захисне, яким із цього часу її називали [19, с. 43–44], у бойків — «продану» дитину називали «проданом» [15, с. 390].

У виконанні цього обряду простежується віра в те, що імітація продажу дитини та формальна відмова від неї батьків змушує силу, яка викликала раніше смерть, признати належність новонародженого іншим батькам [11, с. 252]. Зазначимо, що обрядодія «купівлі-продажу» мала винятково символічне значення і не була спрямована на встановлення додаткових відносин між дитиною та «покупцем».

У селах Лемківщини з метою «обману смерті» побутував звичай святкувати хрестини (обід після хрещення на честь новонародженого) у хаті хрещеної матері або родича, у якого були власні здорові діти: «Хресна несла дитину до себе, там всі гості сиділи, там робилися кстини, а вже потім, як розійшлися гості по дому, нанашка несла дівчака назад до його хати» [2, арк. 45]. Очевидно, що цей звичай міг виникнути після поширення медичних закладів та заборони народжувати в чужій хаті з бабою-повитухою, оскільки за

семантичним значенням ці дії ідентичні, вони передбачали заперечення факту народження немовляти.

У «боротьбі» зі смертю особлива роль відводилася церковним атрибутам, а саме хресту та скульптурі Божої Матері, оскільки вони були наділені апотропеїчними властивостями знешкоджувати та відганяти смерть. Так, з метою захисту дитини від смерті, хрест або скульптуру Богородиці батько ставив на подвір'ї. «Тут одна жінка мала вісімнадцятеро дітей і всі вмерли, а тоді поставила хрест на подвір'ї і п'ятеро згодувалося» [7, арк. 23]. Подекуди хрест (фігуру) ставили на роздоріжжі або при дорозі на початку села. Ця дія передбачала унеможливлення зв'язку між сім'єю померлої дитини та потойбічним світом, оскільки роздоріжжя — це кордон між двома світами.

Не менш поширеним на пограниччі було вивішування одягу дитини (пелюшки або сорочки) на хрест. Зазначимо, що в поляків побутував схожий звичай: на придорожній хрест вивішували розірвану сорочку дитини, вірячи, що в сім'ї людини, яка візьме шматок сорочки, вмиратимуть діти, а в сім'ї, звідки було взято сорочку, навпаки — діти будуть здорові [22, с. 57].

На Волині з метою захисту немовляти від смерті мати обмотувала низ церковного хреста, який закопували в землю, «хустками шальоновими, вишитим обрусом, рушниками» [8, арк. 47]. У цих діях простежуємо християнський звичай *вотивів*, тобто принесення до церкви різних дарів, за якими закріплювалася певна обіцянка або вдячність.

Отже, більшість магічних способів захисту стосувалися обряду хрещення та передбачали «обман смерті» шляхом виконання ритуалів, відмінних від традиційних. Ці обрядодії були пов'язані з вибором імені дитини та хрещених батьків, передаванням немовляти через вікно й імітацією його купівлі-продажу. У другій половині ХХ ст. часовий і структурний аспекти названих обрядів зазнали певної трансформації внаслідок заборони церковного хрещення та поширення кваліфікованої медичної допомоги.

1. Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі – АНФРФ), ф. 14-5, од. зб. 791, 243 арк.

2. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 792, 156 арк.

3. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 794, 87 арк.

4. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 795, 108 арк.

5. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 796, 117 арк.

6. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 797, 76 арк.

7. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 798, 125 арк.

8. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 799, 132 арк.

9. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 800, 148 арк.

10. АНФРФ, ф. 14-5, од. зб. 801, 97 арк.

11. *Богатырев П.* Магические действия, обряды и верования Закарпатья / Петр Богатырев // *Богатырев П.* Вопросы теории народного искусства. – Москва : Искусство, 1971. – С. 167–296.

12. *Гаврилюк Н.* Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев) / Н. Гаврилюк. – Киев, 1981. – 279 с.

13. *Гнатюк В.* Похоронні звичаї та обряди / Володимир Гнатюк // *Етнографічний збірник.* – 1912. – Т. 31–32. – С. 203–424.

14. *Ігнатюк І.* Звичай та обряди при народженні дитини на Південному Подляшші / Іван Ігна-

тюк // *Над Бугом і Нарвою.* – 2000. – № 6 (52). – С. 28–29 ; 2001. – № 1 (53). – С. 24–26.

15. *Охримович В.* Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних / Володимир Охримович // *Жите і слово.* – Львів, 1895. – Кн. III. – С. 387–401.

16. *Толстая С.* Пространство слова. Лексическая семантика в общеславянской перспективе / С. М. Толстая. – Москва : Индрик, 2008. – 528 с.

17. *Толстая С.* Семантические категории языка культуры: Очерки по славянской этнолингвистике / С. Толстая. – Москва : Книжный дом «Либроком», 2010. – 368 с.

18. *Худаш М.* З історії української антропонімії / Михайло Худаш. – Київ, 1977. – 236 с.

19. *Чучка П.* Антропонімія Закарпаття / П. Чучка. – Ужгород, 1970. – 103 с.

20. *Bystroń. J.* Słowiańskie obrzędy rodzinne: obrzędy związane z narodzeniem dziecka / J. Bystroń. – Kraków, 1916. – 148 s.

21. *Kolberg O.* Dzieła wszystkie / Oskar Kolberg. – Kraków, 1890. – Т. 33 : Chelmskie. – Cz. I. – 370 s.

22. *Smoleńcówna K.* Chłopskie dziecko / K. Smoleńcówna // *Wisła.* – 1890. – Т. 4. – S. 48–68.

23. *Wierzchowski Z.* Materyjały etnograficzne z powiatu Tarnobrzeskiego i Niskiego w Galicyi / Zygmunt Wierzchowski // *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* – 1890. – Т. 14. – S. 145–251.